

VZŤAH RÓMSKÝCH ŽIAKOV MLADŠIEHO ŠKOLSKÉHO VEKU KU ŠKOLE A K TRÁVENIU VOĽNÉHO ČASU

Relationship of Roma children of the younger school age to school and spending their leisure time

Ivana Šuhajdová

Katedra pedagogických štúdií
Pedagogická fakulta
Trnavská univerzita v Trnave
Priemyselná 4, 918 43 Trnava
ivasuhajdova@gmail.com

Abstract: The paper presents the education of Roma children younger school age and causes of school failure. Based on the results of the survey in four primary schools in Slovakia, which the goal was to determine the relationship of Roma children of the younger school age to school and spending their leisure time, author points to the possibility of teaching and professional staff to work with Roma pupils younger school age in formal and informal education, of which can contribute to improving the relationship of Roma children to school, to the efficient leisure time and to eliminate the socio-pathological phenomena in these students.

Key words: Roma pupils, younger school age, social pedagogue, educator, education, leisure time

Úvod

Vzdelanie je dôležité v živote každého človeka. Problémy rómskej populácie sú často spájané práve s nedostatočným vzdelaním, od ktorého sa odvíjajú ďalšie problémy tohto etnika, a to nezamestnanosť, zlé bytové podmienky, kriminalita a pod.

Rómski žiaci sú už pri vstupe do školy často krát považovaní za nezvládnuteľných, prípadne neschopných. Málokto si však uvedomuje, aká veľká zmena v ich živote nastáva vstupom do školy. Rómske dieťa, ktoré vyrastalo v slobode, voľnosti, bez zjavných pravidiel, príkazov či zákazov, sa musí odrazu prispôbiť z jedného dňa na druhý úplne iným podmienkam a požiadavkám nového prostredia.

Rómsky žiak mladšieho školského veku

M. Kovaříková (1998, s. 12) poukazuje na fakt, že predstavitelia rôznych rómskych iniciatív a združení sa v súčasnosti zhodujú v tom, že „jedným z hlavných problémov rómskej minority je nedostatok vzdelania, ktoré považujú za hlavný predpoklad úspešnej integrácie rómskych občanov do spoločnosti.“ Podľa J. Balvína (2004, s. 5), však „dosiahnutie vyššej úrovne vzdelania nie je možné docieľiť bez angažovanosti samotných Rómov.“

Jazyk je hlavným komunikačným prostriedkom ako aj prostriedkom na získavanie informácií. P. Vargová (2002, s. 12), upozorňuje, že „jedným z hlavných a najzávažnejších problémov rómskeho dieťaťa pri vstupe do školy sa stáva jazyková bariéra vo vzťahu k majoritnej spoločnosti.“ Okrem toho si treba uvedomiť, že rómske dieťa sa v škole už od prvého dňa pohybuje v cudzom prostredí, v ktorom sú mu prezentované iné pravidlá, hodnoty, normy. Toto všetko spôsobuje u rómskeho dieťaťa problém začleniť sa do prostredia školy, čo môže podľa M. Fleškovej (2004), u týchto žiakov v emocionálnej oblasti viesť k dvom extrémom:

1. rómske dieťa môže byť labilné, neurotické, bojazlivé,
2. rómske dieťa môže byť hlučnejšie, ťažšie sa sústreďuje na prácu v škole, ťažšie sa prispôsobuje sociálnym normám a požiadavkám na správanie v školskom prostredí.

V edukácii rómskych detí treba brať do úvahy aj skutočnosť, že existujú rozdiely medzi samotnými rómskymi deťmi. Máme tým predovšetkým na mysli, že iné sú rómske deti vyrastajúce v usporiadanej rodine, ktoré nemajú problém začleniť sa do majoritnej spoločnosti a iné sú rómske deti, ktoré žijú v rómskych osadách na okraji miest alebo obcí. U týchto detí okrem jazykovej bariéry musíme brať do úvahy aj to, že často krát nemajú osvojené základné hygienické, sociálne a pracovné návyky, chodia do školy nepravidelne, prípadne hladné, špinavé, bez školských pomôcok, čo výrazne sťažuje ich edukáciu.

P. Vargová (2002, s. 12) kladie pri vzdelávaní a výchove rómskych žiakov dôraz na hovorené slovo, pretože „ich komunikácia v písanom svete je sťažená.“ Okrem toho títo žiaci potrebujú častejšiu kontrolu, aktivizáciu, názorné a podrobnejšie vysvetľovanie nového učiva, jeho častejšie opakovanie, motiváciu ako aj usmerňovanie nevhodných prejavov v správaní. Veľmi dôležité podľa nás je pre rómskeho žiaka zažiť pocit úspechu, čo môže byť pre neho tou najlepšou motiváciou.

Jedným z ďalších problémov v edukácii rómskych žiakov je aj skutočnosť, že väčšina z nich je už od samotného vstupu do školy považovaná za neúspešné alebo nezvládnuteľné, a preto je len otázkou času, kedy budú preradené do špeciálnej školy. K. Holomek (1997), však upozorňuje nato, že v prípade, ak rómske dieťa nestačí všetko zvládnuť v krátkom období prvého roku, nie je správne jeho preradenie do špeciálnej školy, ak sa zistí, že po mentálnej stránke je v poriadku.

V edukácii rómskeho žiaka je už na prvom stupni dôležité, aby trávil v škole dostatočne dlhý čas. Nemáme pritom na mysli iba to, aby mal čo najmenej vymeškaných hodín, ale aby mu pobyt v škole umožňoval rozvíjať jeho kognitívne schopnosti a záujmové zručnosti. To možno zabezpečiť nielen pobytom žiaka na vyučovaní, ale aj jeho prítomnosťou v škole po vyučovaní, či už v školskom klube detí, alebo v rôznych záujmových krúžkoch, ktorých bude aktívnym účastníkom. Zároveň pobyt rómskeho žiaka v školskom klube detí možno využiť na jeho plnohodnotnú prípravu na vyučovanie a písanie domácich úloh. Predpokladáme, že rómski žiaci pochádzajúci zo sociálne znevýhodneného prostredia nemajú v domácom prostredí vytvorené priaznivé podmienky na prípravu na vyučovanie, či už z priestorového hľadiska alebo zo strany rodičov pri poskytovaní pomoci, keďže mnoho rodičov týchto detí nemá ukončené vzdelanie.

Príčiny školskej neúspešnosti rómskych žiakov

Edukáciu rómskych žiakov do značnej miery ovplyvňuje ich školská neúspešnosť. M. Kovaříková (1998, s. 20) za neúspech v oblasti vzdelávania považuje „výkony, ktoré nezodpovedajú hodnotiacim kritériám, normám či štandardom, ktoré sú merítkom úspešnosti či neúspešnosti v konkrétnej činnosti žiaka.“

Podľa M. Vágnerovej (2000) učitelia najčastejšie považujú za neúspešných tých žiakov, ktorí neprospeievajú, sú nekľudní, žiakov s emocionálnymi a komunikačnými problémami alebo s problémovým správaním. A práve tieto charakteristiky môžeme najčastejšie pozorovať u rómskych žiakov. V Tabuľke č. 1 uvádzame prehľad príčin školskej neúspešnosti rómskych žiakov podľa štyroch autorov, ktorí sa predmetnej problematike bližšie venovali.

Tabuľka č. 1 Príčiny školskej neúspešnosti rómskych žiakov

Autor	Príčiny
E. Šotolová (2000, s. 39)	<ul style="list-style-type: none"> - odlišný jazykový vývoj, - odlišná kvalita plnenia funkcií rodinnej výchovy, - nedocenený význam vzdelania, - nedostatočná príprava na školu, - nedostatočná príprava učiteľov pre prácu s minoritami,
M. Maczejková (2002, s. 25)	<ul style="list-style-type: none"> - neznalosť vyučovacieho jazyka, - absencia grafomotorických schopností, - absencia základných hygienických, spoločenských a kultúrnych návykov, - nezáujem rodičov, - nízke ocenenie vzdelania v hodnotovom systéme rómskej rodiny,
M. Portik a m. Miňová (2009)	<ul style="list-style-type: none"> - rodinné prostredie rómskeho žiaka – nesprávny štýl výchovy, nízka vzdelanostná a kultúrna úroveň rodiny, nevhodné socioekonomické pomery, - žiak a jeho biopsychosociálne determinanty, - školská dochádzka, - škola a jej objektívne a subjektívne determinanty znevýhodnenia.
M. Vágnerová (2007, citované podľa Z. MOUSSOVEJ, 2009)	<ul style="list-style-type: none"> - škola ako vzdelávacia inštitúcia nemá pre rómske etnikum význam, - pohľad Rómov na školu ako na nepriateľské územie, - Rómovia nevidia súvislosť medzi dosiahnutým vzdelaním a pracovným uplatnením.

Prameň: podľa uvedených autorov spracovala I. Šuhajdová (2010)

Môžeme povedať, že spomínaní autori sa do značnej miery zhodujú v najčastejších príčinách školskej neúspešnosti rómskych žiakov, pričom tieto príčiny vidia nielen v samotnej osobnosti rómskeho dieťaťa a prostredia v ktorom

vyrastá, ale aj v školskom prostredí a pripravenosti učiteľov na prácu s rómskymi žiakmi.

Školskú neúspešnosť rómskych žiakov sa napriek mnohým snahám nedarí odstrániť. Pritom je jasný jej negatívny vplyv na osobnosť rómskeho žiaka. Prvý ročník povinnej školskej dochádzky je významným obdobím pre rozvoj osobnosti každého dieťaťa, formovanie jeho postojov k škole a k vzdelávaniu. Pre niektoré rómske deti však predstavuje traumatizujúce zážitky spojené z neúspechom. „Ak je dieťa dlhodobo frustrované svojimi neúspechmi a nepocituje dostatočnú oporu ani vo vlastnej rodine, môže dochádzať k narušeniu vývinu jeho osobnosti a sekundárna etapa socializácie v školskom prostredí potom prebieha mnoho krát dosť komplikovane.“ (Kovaříková, 1998, s. 25). Je preto potrebné podporovať sebaúctu rómskych detí, a to jednak predkladaním príkladov Rómov, ktorí v niečom vynikli a boli úspešní, umožniť rómskym deťom stretávať sa v súťažiach s nerómskymi deťmi (spev, tanec), vytvárať športové a pracovné skupiny, v ktorých sú zapojené rómske deti s nerómskymi, zaradiť do vyučovania rómsku tematiku v podobe rómskej kultúry, zvykov, tradícií, významných a úspešných rómskych osobností a pod.

Predchádzať školskej neúspešnosti rómskych žiakov možno podľa L. Horňáka (2010, s. 393), viacerými možnosťami:

- odkladom školskej dochádzky – s týmto názorom, ako píšeme v ďalšej časti sa nestotožňujeme,
- zriaďovaním letných výchovno-rekreačných táborov pre rómske deti,
- celodenným výchovným systémom,
- zriaďovaním bežných tried s diferencovaným prístupom k rómskemu žiakovi,
- vzdelávaním podľa individuálneho vzdelávacieho programu,
- úpravou prostredia, v ktorom sa výchova a vzdelávanie rómskych žiakov uskutočňuje.

Aby sa čo najviac eliminovali dôsledky nedostatočnej a nevhodnej rodinnej výchovy, ktorá má vplyv na školskú neúspešnosť rómskych žiakov, L. Horňák (2010, s. 397-398), považuje za potrebné:

- zaradiť rómske deti zo sociálne znevýhodneného prostredia do predškolskej výchovy,
- v ZŠ s prevahou rómskych žiakov transformovať obsah vzdelávania podľa ich potrieb – učiť ich, čo nevedia a budú vo svojom živote skutočne potrebovať,
- snažiť sa predĺžiť dobu výchovného pôsobenia na rómskeho žiaka aj do odpoľudňajších hodín,
- vzdelávať učiteľov rómskych žiakov, aby dokázali pochopiť svet Rómov, ich kultúru, zvyky a tradície,

K. Holomek (1997), navrhuje nasledovné riešenia, ktorými možno predchádzať alebo aspoň minimalizovať školskú neúspešnosť rómskych žiakov:

- škola musí rešpektovať zvláštnosti rómskeho žiaka,
- zapájanie rodičov rómskych žiakov do života školy,
- podporovať rómskych žiakov v činnostiach, v ktorých vynikajú a spôsobujú im radosť a brať ich ako dôležitú súčasť ich vzdelávania,
- prekonávať demotivujúce podmienky rodinného prostredia,
- rešpektovať jazykový handicap rómskych žiakov a pracovať na jeho eliminovaní,
- podpora rómskych talentov už od 1. triedy,

- zavedenie multietnickej výchovy v škole.

Z uvedených návrhov vyššie citovaných autorov, považujeme z hľadiska praxe za veľmi dôležité predovšetkým zaradenie rómskych detí zo sociálne znevýhodneného prostredia do predškolských zariadení a predĺženie výchovného pôsobenia na rómskych žiakov aj do odpoľudňajších hodín, čím možno zabezpečiť nielen ich ďalšiu edukáciu, ale aj ich plnohodnotné a efektívne využívanie voľného času, rozvoj a podporu ich talentu, ako aj zapojenie samotných rodičov daných žiakov do života školy.

Vzťah rómskych žiakov mladšieho školského veku ku škole a k voľnému času z výsledkov nášho výskumu

Cieľom nášho výskumu bolo zistiť vzťah rómskych žiakov mladšieho školského veku ku škole a k tráveniu voľného času.

Z hlavného cieľa sme si stanovili nasledovné čiastkové ciele:

1. zistiť vzťah rómskych žiakov mladšieho školského veku ku škole a k využívaniu voľného času z pozície rómskeho dieťaťa mladšieho školského veku,
2. zistiť vzťah rómskych žiakov mladšieho školského veku ku škole a k využívaniu voľného času z pozície učiteľov týchto žiakov,
3. porovnať vzťah ku škole a k využívaniu voľného času rómskych žiakov mladšieho školského veku v skúmaných základných školách,
4. zistiť príčiny rozdielov (ak sú) vo vzťahu ku škole a vo využívaní voľného času u rómskych žiakov mladšieho školského veku v skúmaných základných školách,
5. zistiť, či existuje súvislosť medzi školskou úspešnosťou rómskych žiakov mladšieho školského veku a prítomnosťou odborných pracovníkov v skúmaných ZŠ (školský psychológ, špeciálny pedagóg, asistent učiteľa, sociálny pedagóg a iní),
6. zistiť, či existuje súvislosť medzi efektívnym využívaním voľného času rómskych žiakov mladšieho školského veku a prítomnosťou odborných pracovníkov v ZŠ (školský psychológ, špeciálny pedagóg, asistent učiteľa, sociálny pedagóg a iní),
7. zistiť, ako vnímajú učitelia rómskych žiakov mladšieho školského veku záujem rodičov týchto žiakov o školský život svojho dieťaťa.

Na základe hlavného a čiastkových cieľov sme stanovili nasledovné hypotézy:

Hypotéza č. 1: predpokladáme, že v ZŠ, kde pracujú odborní pracovníci (školský psychológ, špeciálny pedagóg, asistent učiteľa, sociálny pedagóg a iní) budú rómski žiaci mladšieho školského veku dosahovať lepší prospech ako v ZŠ, kde títo odborní pracovníci nepracujú.

Hypotéza č. 2: predpokladáme, že v ZŠ, kde pracujú odborní pracovníci (školský psychológ, špeciálny pedagóg, asistent učiteľa, sociálny pedagóg a iní) budú rómski žiaci mladšieho školského veku tráviť viac svojho voľného času v škole (v ŠKD, v krúžkoch) ako v ZŠ, kde títo odborní pracovníci nepracujú.

Hypotéza č. 3: predpokladáme, že z pohľadu učiteľov rómske deti, ktorých rodičia deklarujú záujem o svoje dieťa, majú lepší vzťah ku škole ako rómske deti, ktorých rodičia tento vzťah nedeclarujú.

Hypotéza č. 4: predpokladáme, že rómski žiaci mladšieho školského veku, ktorí po skončení vyučovania trávajú svoj voľný čas organizovane v ŠKD alebo v záujmovom krúžku, majú lepšiu školskú dochádzku ako rómski žiaci mladšieho školského veku, ktorí po skončení vyučovania svoj voľný čas netrávia organizovane v ŠKD, prípadne v záujmovom krúžku.

Hypotéza č. 5: predpokladáme, že rómski žiaci mladšieho školského veku, ktorí po skončení vyučovania navštevujú ŠKD, sú v škole úspešnejší ako rómski žiaci mladšieho školského veku, ktorí po skončení vyučovania ŠKD nenavštevujú.

Výskumná vzorka

Výskum sme uskutočnili v 4 bežných základných školách, a to:

- v ZŠ Gorkého v Trnave. Škola sa vyznačuje väčším počtom rómskych žiakov a nachádza sa v Trnavskom kraji, okres Trnava,
- v ZŠ v Partizánskom, škola je v Trenčianskom kraji, okres Partizánske. Vo svojom areáli má materskú škôlku, ktorú väčšina jej žiakov predtým, ako nastúpi do prvého ročníka navštevuje,
- v ZŠ Továrnického v Topoľčanoch. Ide o športovo zameranú školu, nakoľko časť jej žiakov je od piatej triedy preradená do hokejových tried. Škola je v Nitrianskom kraji, okres Topoľčany,
- v ZŠ v Bánovciach nad Bebravou. Nachádza sa v Trenčianskom kraji, okres Bánovce nad Bebravou. V škole už niekoľko rokov existuje prípravný - nultý ročník. V minulosti sa škola vyznačovala predovšetkým veľkým počtom rómskych žiakov, z ktorých však za posledné roky veľká väčšina bola preradená do špeciálnej školy v tomto meste.

Na vyššie uvedených školách spolu študuje 86 rómskych žiakov mladšieho školského veku. Nášho výskumu sa zúčastnilo 64 z nich, čo predstavuje 74,50% daných žiakov. Nakoľko u žiakov prvého ročníka takto organizovaný výskum nebol možný, zúčastnili sa ho iba žiaci druhého, tretieho a štvrtého ročníka, a to v nasledovnej štruktúre:

- v ZŠ v Trnave 19 rómskych žiakov mladšieho školského veku, čo predstavuje 76%,
- v ZŠ v Partizánskom 14 rómskych žiakov mladšieho školského veku, a teda 74% týchto žiakov,
- v ZŠ v Topoľčanoch 21 rómskych žiakov mladšieho školského veku, čiže 87,5%,
- v ZŠ v Bánovciach nad Bebravou 10 rómskych žiakov mladšieho školského veku, čo je 55,60% týchto žiakov.

Dotazníky pre učiteľov rómskych žiakov mladšieho školského veku nám v daných školách vyplnilo 24 učiteľov. Išlo nielen o triednych učiteľov týchto žiakov, ale aj o učiteľov, ktorí učia aspoň jeden predmet rómskych žiakov na prvom stupni v daných školách, a teda majú skúsenosť s prácou s rómskymi žiakmi mladšieho školského veku, ako aj možnosť prichádzať s ich rodičmi do kontaktu a spolupracovať s nimi. Z uvedených 24 učiteľov sa nášho výskumu zúčastnilo:

- v ZŠ v Trnave 5 učiteľov,

- v ZŠ v Partizánskom 7 učiteľov,
- v ZŠ v Topoľčanoch 6 učiteľov,
- v ZŠ v Bánovciach nad Bebravou 6 učiteľov.

Treťou skupinou respondentov boli odborní pracovníci, ktorí v uvedených školách pracujú. Z nich nám dotazníky vyplnili:

- v ZŠ v Trnave - školský psychológ a asistent učiteľa,
- v ZŠ v Partizánskom - špeciálny pedagóg,
- v ZŠ v Topoľčanoch – nikto,
- v ZŠ v Bánovciach nad Bebravou – nikto.

Metódy výskumu

Na získanie odpovedí sme zvolili dotazníkovú metódu, ktorá umožňuje v pomerne krátkom čase získať od väčšieho množstva respondentov potrebné údaje. V rámci nášho výskumu sme zostavili 3 rôzne dotazníky. Prvý bol určený pre rómskych žiakov mladšieho školského veku na bežných základných školách. Dotazník obsahoval 13 uzavretých otázok s jednou alebo viacerými možnými odpoveďami. Druhý dotazník bol určený pre učiteľov rómskych žiakov mladšieho školského veku na bežných základných školách a obsahoval 25 otázok, z ktorých 21 bolo uzavretých s jednou alebo viacerými možnými odpoveďami. Zvyšné 4 otázky v dotazníku boli zamerané na získanie počtu rómskych žiakov, ktorí zodpovedajú danej otázke. Tretí dotazník bol zameraný na získanie odpovedí od odborných pracovníkov a obsahoval 8 otvorených otázok.

Organizácia a priebeh výskumu

Samotný výskum sme začali sondou, ktorej cieľom bolo zistiť, na ktorých školách v mestách Partizánske, Topoľčany a Bánovce nad Bebravou študuje najviac rómskych žiakov mladšieho školského veku. Potrebné informácie sme získali tak, že sme na každú zo základných škôl v týchto mestách napísali ich riaditeľom, prípadne riaditeľkám mail, v ktorom sme im vysvetlili, aké informácie potrebujeme a či je možné v ich škole uskutočniť takýto výskum. Keďže v meste Trnava sme s takouto školou spolupracovali už počas štúdia a ide o ZŠ na ulici Gorkého, riaditeľke danej školy sme poslali mail s prosbou o možnosť vykonať náš výskum v tejto škole. Spätná väzba riaditeľov škôl nám nakoniec umožnila uskutočniť výskum na štyroch vyššie spomínaných základných školách.

Následne sme uskutočnili predvýskum, kedy sme dotazník určený pre rómskych žiakov mladšieho školského veku dali vyplniť jednému žiakovi, ktorý zodpovedal potrebným kritériám. Cieľom bolo zistiť nakoľko sú otázky v dotazníku zrozumiteľné a či im niektoré z nich nebudú robiť problémy. Vyplnenie dotazníka rómskym žiakom a rozhovor s ním, nám umožnil lepšie upraviť a preštylizovať štyri otázky v dotazníku. V každej z upravených otázok sme bližšie upresnili počet možných odpovedí.

Uvedený predvýskum nám umožnil realizáciu nášho hlavného výskumu, ktorý sme koncom januára 2011 začali realizovať v ZŠ v Trnave. Následne v mesiaci február sme uskutočnili výskum aj na zvyšných troch školách. V každej triede, v ktorej sme výskum realizovali sme žiakom vysvetlili, čo od nich potrebujeme a následne sme im rozdali dotazníky. Bolo im zdôraznené, že dotazník musí vyplniť

každý sám a v prípade akéhokoľvek problému alebo nejasností sa môžu na nás obrátiť. Dotazníky sme rozdali všetkým žiakom, a teda aj nerómskym. Týmto postupom sme chceli zabrániť nepredvídaným problémom a pocitom diskriminácie, či už u rómskych alebo nerómskych žiakov. Pri zbieraní dotazníkov od žiakov nám diskretným spôsobom pomáhala vždy učiteľka v triede určiť, ktorý žiak je Róm, a ktorý nie, pretože nie vždy sa to dalo jednoznačne zistiť. Na každý vyplnený dotazník od rómskeho žiaka sme si spravili perom hviezdičku, aby sme vedeli, s ktorými dotazníkmi môžeme pracovať. V ZŠ v Trnave a v Partizánskom učiteľky priamo rozdali dotazníky len rómskym žiakom. V priebehu toho, ako nám rómski žiaci mladšieho školského veku vyplňali dotazník, sme dali dotazník vyplniť aj učiteľke v triede. Takto sme získali vyplnené dotazníky aj od triednych učiteľov/učiteliek žiakov. Učitelia, ktorí týchto žiakov učia aspoň jeden predmet na prvom stupni, nám dotazníky vyplnili najčastejšie v zborovni. Na každej škole sme sa zároveň osobne informovali, či už u samotnej riaditeľky školy alebo u učiteľov, akí odborní pracovníci v ich škole pracujú. Následne nám bolo umožnené dať dotazník vyplniť aj im.

Vyplnené dotazníky tak rómskych žiakov mladšieho školského veku ako aj ich učiteľov sme najprv vyhodnotili v rámci každej školy zvlášť a následne sme získané údaje porovnali medzi jednotlivými školami. Výsledky sme vyjadrili pomocou tabuliek a grafov. Ich interpretácia nám umožnila zistiť, či sme splnili stanovené ciele a overiť hypotézy.

Výsledky výskumu

Z výsledkov výskumu a z ich interpretácií sme dospeli k nasledovným zisteniam, ktoré uvádzame podľa čiastkových cieľov.

Čiastkový cieľ 1 - rómski žiaci mladšieho školského veku v skúmaných školách chodia do školy radi, čoho dôkazom je, že viac ako polovica z nich sa cíti v škole veľmi dobre. Školu považujú vo svojom živote za veľmi dôležitú, pričom sa učia predovšetkým preto, aby boli múdri a našli si dobrú prácu. V súvislosti so školou im najväčšie problémy robí písanie domácich úloh, chodenie do školy, problémy so spolužiakmi a žiakom v najnižších ročníkoch aj prispôbenie sa novému prostrediu.

Ďalej sme zistili, že rómski žiaci mladšieho školského veku neefektívne využívajú svoj voľný čas. V spôsobe trávenia ich voľného času prevláda pasivita, najradšej sledujú televíziu alebo sa túlajú s kamarátmi po vonku. Viac ako polovica z nich nenavštevuje školský klub detí ani žiadne záujmové krúžky, pritom by veľmi radi po skončení vyučovania ostávali v škole, kde by sa najradšej venovali kresleniu, tancovaniu a futbalu.

Čiastkový cieľ 2 - podľa názoru učiteľov rómskych žiakov mladšieho školského veku títo žiaci radi chodia do školy a ich vzťah ku škole považujú väčšinou za dobrý. Napriek tomu im prácu komplikuje predovšetkým veľmi slabá až nedostatočná príprava žiakov na vyučovanie, ich časté absencie a nenosenie si pomôcok. Na druhej strane prejavili učitelia spokojnosť s tým, že rómski žiaci mladšieho školského veku v ich školách majú záujem o nové poznatky, vedomosti a informácie.

Čo sa týka voľného času, učitelia v skúmaných školách si myslia, že rómski žiaci mladšieho školského veku ho nevedia zmysluplne využívať a nemajú ani záujem zapájať sa do pravidelne organizovaných činností a záujmových krúžkov. Zo strany

rómskych žiakov mladšieho školského veku vidia príčiny hlavne v neschopnosti v pravidelnej účasti v krúžkoch, čo podľa učiteľov spôsobuje týmto žiakom problémy.

Čiastkový cieľ 3 - pri porovnaní vzťahu rómskych žiakov mladšieho školského veku ku škole sme zistili, že oproti zvyšným trom ZŠ, nie všetci rómski žiaci v ZŠ v Trnave sa cítia v škole dobre. Svedčí o tom aj skutočnosť, že práve najviac rómskych žiakov mladšieho školského veku v ZŠ v Trnave nerado chodí do školy a nepovažuje školu za dôležitú. Na druhej strane väčšina rómskych žiakov v každej skúmanej škole je názoru, že učiť sa je dôležité, aby boli múdri a našli si dobrú prácu. Pri porovnaní vzťahu rómskych žiakov mladšieho školského veku ku škole z pozície ich učiteľov sme žiadne výrazne rozdiely medzi jednotlivými školami nezistili. Učitelia vo všetkých nami skúmaných školách považujú tento vzťah za väčšinou dobrý, s tým, že ich žiaci radi chodia do školy a majú záujem o nové poznatky a vedomosti.

V spôsobe trávenia voľného času rómskych žiakov mladšieho školského veku prevláda pasivita. Výnimkou sú rómski žiaci v ZŠ v Topoľčanoch, kde aktívny spôsob trávenia voľného času v podobe tanečných krúžkov prevláda nad sledovaním televízie a túlaním sa s kamarátmi. Rómski žiaci zo ZŠ v Topoľčanoch zároveň v najväčšom počte navštevujú ŠKD a spolu so žiakmi zo ZŠ v Bánovciach nad Bebravou aj najviac chodia do rôznych záujmových krúžkov. O efektívnom využívaní voľného času rómskych žiakov z tejto školy svedčí aj to, že prejavili najväčší záujem o možnosť ostať po vyučovaní v škole hrať sa rôzne hry so spolužiakmi. Zmysluplné využívanie voľného času rómskych žiakov mladšieho školského veku v ZŠ v Topoľčanoch potvrdili aj ich učitelia, nakoľko iba u nich sme mohli v tomto smere pozorovať pozitívny názor. Opačný názor majú učitelia zo ZŠ v Trnave, ktorí sú presvedčení že ich rómski žiaci nemajú záujem o pravidelne organizovanú činnosť, napriek tomu, že účasť týchto žiakov v záujmovej činnosti je oproti žiakom zo ZŠ v Partizánskom oveľa lepšia.

Z uvedených zistení vyplýva, že hypotéza č. 4, v rámci, ktorej sme predpokladali, že rómski žiaci mladšieho školského veku, ktorí po skončení vyučovania trávia svoj voľný čas organizovane v školskom klube detí alebo v záujmovom krúžku, majú lepšiu školskú dochádzku ako rómski žiaci mladšieho školského veku, ktorí po skončení vyučovania svoj voľný čas netravia organizovane v školskom klube detí, prípadne v záujmovom krúžku, sa nám nepotvrdila. Nakoľko rómski žiaci mladšieho školského veku zo ZŠ Topoľčanoch majú najväčší počet a rómski žiaci mladšieho školského veku zo ZŠ v Bánovciach nad Bebravou druhý najväčší počet vymeškaných hodín na jedného rómskeho žiaka za posledný polrok, a to aj napriek tomu, že títo žiaci v najväčšom počte chodia do rôznych záujmových krúžkov a ŠKD¹.

Čiastkový cieľ 4 - jednou z príčin, prečo sa niektorí rómski žiaci mladšieho školského veku zo ZŠ v Trnave necítia v škole dobre, môže byť naše zistenie, že časť týchto žiakov má problémy so svojimi spolužiakmi. Bolo by podľa nás potrebné

---

¹ Domnievame sa, že v tomto prípade by bolo potrebné vzájomne porovnať v každej skúmanej škole zvlášť počet vymeškaných hodín rómskych žiakov mladšieho školského veku, ktorí chodia do ŠKD a záujmových krúžkov a zvlášť počet vymeškaných hodín tých rómskych žiakov mladšieho školského veku, ktorí do ŠKD a záujmových krúžkov nechodia. V takomto prípade by sme však potrebovali o každom žiakovi konkrétne údaje týkajúce sa jeho účasti v ŠKD, záujmových krúžkoch a počte vymeškaných hodín, aby sme ho mohli porovnať s jeho ostatnými spolužiakmi a ich údajmi.

bližšie zistiť, o aké konkrétne problémy ide, nakoľko u rómskych žiakov zo ZŠ v Topoľčanoch a zo ZŠ v Bánovciach sme zistili problémy so spolužiakmi vo väčšej miere, a napriek tomu sa žiaci v daných školách cítia dobre.

Rozdiely vo využívaní voľného času rómskych žiakov mladšieho školského veku na skúmaných ZŠ môžu vyplývať z nasledovných zistení:

- rómski žiaci mladšieho školského veku zo ZŠ v Topoľčanoch a v ZŠ v Bánovciach nad Bebravou, ktorí podľa našich zistení najefektívnejšie využívajú svoj voľný čas, najčastejšie radi trávia tento čas s ich kamarátmi. Predpokladáme, že daný čas s kamarátmi trávia práve v rôznych záujmových krúžkoch,
- rómski žiaci mladšieho školského veku zo ZŠ v Topoľčanoch a zo ZŠ v Bánovciach nad Bebravou prejavili najväčší záujem a ochotu zostať v škole po vyučovaní hrať sa s kamarátmi rôzne hry, z čoho usudzujeme, že majú osobný záujem tráviť voľný čas organizovane v krúžkoch,
- samotní učitelia v ZŠ v Topoľčanoch a v ZŠ v Bánovciach nad Bebravou ako jediní prejavili 100% súhlas s tým, aby rómski žiaci po skončení vyučovania ostávali v škole v rámci rôznych krúžkov, kde by sa im venovali spolu s vychovávateľmi.

Čiastkový cieľ 5 - napriek tomu, že v ZŠ v Trnave pracujú odborní pracovníci, ktorí pomáhajú rómskym žiakom mladšieho školského veku s ich problémami s učením, zistili sme, že títo žiaci dosahujú celkovo najhorší prospech zo všetkých skúmaných žiakov. Podobná situácia je aj v ZŠ v Bánovciach nad Bebravou a v ZŠ v Partizánskom, kde žiakom pomáha asistent učiteľa. Na základe týchto zistení sa nám nepotvrdila **hypotéza č. 1**, v rámci ktorej sme predpokladali, že v ZŠ, kde pracujú odborní pracovníci (školský psychológ, špeciálny pedagóg, asistent učiteľa, sociálny pedagóg a iní) budú rómski žiaci mladšieho školského veku dosahovať lepší prospech ako v ZŠ, kde títo odborní pracovníci nepracujú.

Z výsledkov nášho výskumu môžeme usúdiť, že vidíme skôr súvislosť medzi školskou úspešnosťou rómskych žiakov mladšieho školského veku a ich pobytom v ŠKD po vyučovaní. Vychádzame pritom zo skutočnosti, že hoci v ZŠ v Topoľčanoch nepracuje žiadny odborný pracovník, väčšina týchto žiakov chodí po skončení vyučovania do ŠKD, kde si aj píšú domáce úlohy s pomocou pani učiteľky. Výsledkom je, že zo všetkých štyroch nami skúmaných ZŠ, rómski žiaci mladšieho školského veku zo ZŠ v Topoľčanoch majú najmenšie problémy s prospechom a písaním domácich úloh. Podobná situácia je aj v ZŠ v Partizánskom, kde chodí druhý najväčší počet rómskych žiakov mladšieho školského veku do ŠKD a títo žiaci majú hneď po žiakoch zo ZŠ v Topoľčanoch druhý najlepší prospech. Naopak žiaci zo ZŠ v Trnave chodia do ŠKD v najmenšom počte a zároveň najväčší počet z nich má problém s prospechom. Z uvedeného vyplýva, že **hypotéza č. 5**, v ktorej sme predpokladali, že rómski žiaci mladšieho školského veku, ktorí po skončení vyučovania chodia do ŠKD, sú v škole úspešnejší ako rómski žiaci mladšieho školského veku, ktorí po skončení vyučovania do ŠKD nechodia, sa nám potvrdila.

Čiastkový cieľ 6 - nezistili sme žiadnu súvislosť medzi efektívnym využívaním voľného času rómskych žiakov mladšieho školského veku a prítomnosťou odborných pracovníkov v skúmaných školách. Vychádzame pritom z výsledkov nášho prieskumu, podľa ktorého sa ani jeden odborný pracovník v skúmaných školách nevenuje rómskym žiakom mladšieho školského veku v ich voľnom čase. Tento čas trávia daní žiaci predovšetkým s učiteľmi alebo vychovávateľmi a odborní

pracovníci sa nijako nezapájajú. Danú skutočnosť možno podložiť aj zistením, že rómski žiaci mladšieho školského veku v ZŠ v Topoľčanoch využívajú svoj voľný čas najefektívnejšie zo všetkých skúmaných rómskych žiakov mladšieho školského veku, a to ja napriek tomu, že na ich škole nepracujú žiadni odborní pracovníci. Z uvedeného vyplýva, že **hypotéza č. 2**, v ktorej sme predpokladali, že v ZŠ, kde pracujú odborní pracovníci (školský psychológ, špeciálny pedagóg, asistent učiteľa, sociálny pedagóg a iní) budú rómski žiaci mladšieho školského veku tráviť viac svojho voľného času v škole (ŠKD, krúžky) ako v ZŠ, kde títo odborní pracovníci nepracujú, sa nám nepotvrdila.

Čiastkový cieľ 7 - učitelia rómskych žiakov mladšieho školského veku v skúmaných školách vnímajú záujem rodičov týchto žiakov o celkové dianie v škole a školský život ich dieťaťa ako slabý až nedostatočný, nakoľko sa podľa nich nezapájajú do života v škole, ani do mimoškolských aktivít dostatočne. Rovnako sú nespokojní s účasťou rodičov na rodičovských združeniach a ich záujmom informovať sa v priebehu školského roka o prospechu a dochádzke svojho dieťaťa. Výsledkom toho je, že značná časť skúmaných učiteľov by uvítala, keby v ich škole pracoval niekto, kto by zabezpečoval komunikáciu medzi školou a rodičmi rómskych žiakov mladšieho školského veku a prispieval tak k vyššej angažovanosti a záujmu týchto rodičov o školský život ich dieťaťa. Podobného názoru sú aj odborní pracovníci ZŠ v Trnave a ZŠ v Partizánskom, ktorým prácu s rómskymi žiakmi mladšieho školského veku sťažuje nezáujem rodičov zapájať sa do riešenia vzniknutých problémov.

Napriek tomu viac ako polovica skúmaných učiteľov je toho názoru, že rómski žiaci mladšieho školského veku, ktorých rodičia sa v škole informujú, ako sa darí ich dieťaťu, aký má prospech a zaujímajú sa o jeho školskú dochádzku, sa viac zapájajú do záujmovej činnosti, majú lepší vzťah k škole a prejavujú väčší záujem o vzdelanie. Túto skutočnosť môžeme podložiť aj zistením, že učitelia rómskych žiakov mladšieho školského veku zo ZŠ v Topoľčanoch prejavili zo všetkých učiteľov najväčšiu spokojnosť s účasťou rómskych rodičov na rodičovských združeniach a záujmom informovať sa o svojom dieťati. A zároveň zistením, že práve rómski žiaci mladšieho školského veku zo ZŠ v Topoľčanoch majú zo všetkých skúmaných žiakov najmenšie problémy s prospechom a popritom aj najčastejšie chodia do ŠKD alebo rôznych záujmových krúžkov. Týmto sa nám zároveň potvrdila **hypotéza č. 3**, v rámci ktorej sme predpokladali, že deti rómskych rodičov, ktorí deklarujú záujem o svoje dieťa, majú lepší vzťah ku škole ako deti rómskych rodičov, ktorí tento vzťah nedeklarujú.

Diskusia a odporúčania pre prax

Z nášho výskumu vyplýva, že rómski žiaci mladšieho školského veku radi chodia do školy, veľká väčšina z nich sa tu cíti dobre a radi by po skončení vyučovania ostávali v škole hrať sa rôzne hry. To je podľa nás dobrá východisková situácia pre všetkých pedagogických a odborných pracovníkov pôsobiacich v škole, ktorí tak môžu pri práci s rómskymi žiakmi využívať prostredie školy.

V práci s rómskymi žiakmi je podľa nášho názoru veľmi dôležité, aby sa tieto deti venovali v rámci voľného času tým aktivitám a činnostiam, ktoré sú im blízke, a o ktoré prejavujú záujem. Preto by podľa nás mali všetci pedagogickí ako aj odborní pracovníci začať svoju činnosť s rómskymi žiakmi prieskumom, v ktorom

by zistili o aké činnosti majú záujem. Následne by mali podľa výsledkov zostaviť záujmové krúžky, do ktorých by sa žiaci mohli prihlásiť. Záujem žiakov o konkrétne krúžky môžu podporovať organizovaním rôznych výstav alebo súťaží v rámci jednotlivých krúžkov, prostredníctvom ktorých budú mať rómski žiaci možnosť zažiť pocit úspechu. Predpokladáme, že takto dosiahnutý úspech a obdiv môže prilákať do krúžkov aj ostatných rómskych žiakov, ktorí zo začiatku o daný krúžok záujem neprejavajú.

Zmysluplné využitie voľného času rómskych žiakov môžeme zabezpečiť aj ďalšími spôsobmi. Temperament, cit pre hudbu, tanec a spev, ktorými sú Rómovia známi, dávajú možnosť využiť aj tieto ich danosti. Jednou z takýchto možností môže byť nácvik a realizácia jednoduchých divadelných, tanečných či speváckych predstavení, do ktorých sa môžu zapojiť aj samotní rodičia rómskych žiakov. Dá sa predpokladať, že realizácia takýchto projektov by sa mohla u rómskeho etnika stretnúť so záujmom. Zároveň angažovanosť rodičov môže znamenať pre samotné rómske deti veľký impulz venovať sa danej činnosti.

Významná môže byť spolupráca vychovávateľa so sociálnym pedagógom pri realizovaní rôznych výletov, exkurzií, víkendových a letných výchovno-rekreačných táborov s celodenným pôsobením na rómskych žiakoch, kde opäť môžu zapojiť do organizácie a činnosti aj samotní rodičia žiakov.

Aj náš výskum potvrdil, že hoci by rómski žiaci alebo aj ich rodičia mali záujem, aby sa ich dieťa venovalo nejakej záujmovej činnosti alebo chodilo do krúžku, rodičia často krát nevedia o existencii daného krúžku. Úlohou sociálneho pedagóga v takomto prípade je, aby boli rómski rodičia dostatočne informovaní o týchto činnostiach. Jednou z možností ako to dosiahnuť je účasť sociálneho pedagóga na rodičovských združeniach, kde by rodičov informoval o jednotlivých krúžkoch.

Edukáciu rómskych žiakov mladšieho školského veku komplikuje aj skutočnosť, že niektorí z nich majú problém prispôbiť sa novému prostrediu. Predpokladáme, že tento problém sa v najväčšej miere vyskytuje u rómskych žiakov v prvej triede. Práve sociálny pedagóg spolu so školským psychológom môžu svojou činnosťou prispieť k lepšej a úspešnejšej adaptácii týchto žiakov na školské prostredie, a to viacerými spôsobmi. Jednou z možností je už prípravný – nultý ročník, v ktorom sa rómske deti pripravujú na vstup do školy. Tento rok môžu využiť nato, aby sa s deťmi zoznámili, stali sa pre nich oporou a človekom, na ktorého sa budú môcť v ďalších rokoch štúdia kedykoľvek obrátiť o pomoc. Príležitosti počas prípravného ročníka na získanie si ich dôvery by mu mal poskytnúť samotný spôsob organizácie nultého ročníka, nakoľko je tu dostatok priestoru venovaný rôznym hrám, pri ktorých sa s deťmi najlepšie nadväzujú kontakty. V prípade, že súčasťou školy je aj materská škola, je podľa nášho názoru potrebné, aby sa odborní pracovníci zoznámili s rómskymi deťmi už v tomto predškolskom období. Takýmto spôsobom rómski žiaci pri nástupe do prvého ročníka neprídu do úplne nového prostredia, keďže napr. sociálny pedagóg ich môže postupne ešte pred samotným nástupom do školy zoznamovať s areálom, priestormi a učiteľmi školy. Zároveň môže napomáhať rómskym žiakom pri adaptácii na nové prostredie školy aj realizovaním tútorskeho programu – Big brother/sister. Význam tohto programu spočíva v tom, že starší žiaci si vezmú „pod ochranné krídla“ svojich mladších spolužiakov a pomáhajú im pri riešení problémov, príprave na vyučovanie, efektívnom využívaní voľného času a pod.

Problematickou oblasťou u rómskych žiakov mladšieho školského veku je ich príprava na vyučovanie. V tejto oblasti je veľmi dôležité, aby rómski žiaci chodili po skončení vyučovania do ŠKD, kde by si písali domáce úlohy s vychovávateľkou, ktorej by pomáhali asistent učiteľa a špeciálny pedagóg v prípadoch, kedy sa u rómskeho žiaka budú vyskytovať špecifické poruchy učenia ako napr. dyslexia, dygrafia a pod. Sociálny pedagóg by mal v takýchto prípadoch nadviazať spoluprácu s rodičmi daných žiakov. Zabezpečiť ich účasť na príprave na vyučovanie v ŠKD, kde by sa rómski rodičia s asistenciou a pomocou vychovávateľky a špeciálneho pedagóga učili ako pomáhať svojim deťom pri písaní úloh a plnení si školských povinností.

Pre úspešnú edukáciu rómskych žiakov mladšieho školského veku je veľmi dôležité, aby sociálny pedagóg pôsobil v škole ako „spojovací mostík“ nielen medzi školou a rómskymi rodinami, ale aj medzi všetkými odbornými a pedagogickými pracovníkmi v škole. K tomu je veľmi dôležité, aby si dokázal získať dôveru a uznanie rómskych rodičov. Hoci je to veľmi zdĺhavá a náročná úloha môže ju dosiahnuť tým, že prejaví skutočný záujem o riešenie rómskej problematiky. Mal by sa snažiť o neustály kontakt s rómskymi rodinami. V spolupráci s občianskymi združeniami, ktoré pôsobia v jednotlivých mestách a venujú sa rómskym obyvateľom by sa mal zapájať do organizovania a realizácie rôznych odborných stretnutí, besied a prednášok na témy, ako sú rodičovstvo, potreba vzdelávania a vzdelania a iné. Ak je situácia taká, že rómski rodičia nejavia záujem prísť do školy ani na opakované výzvy, je potrebné, aby práve sociálny pedagóg dosiahol zmenu ich prístupu. Je to možné jednak tým, že nadviaže užšiu spoluprácu s rómskym rodičom, ktorý prejavuje záujem o svoje dieťa v škole. Takýmto spôsobom s pomocou samotných Rómov sa mu môže podariť vzbudiť záujem a ochotu spolupracovať aj s ostatnými rómskymi rodičmi z osady a získať si tak ich dôveru.

Veľmi dôležité je, aby sociálny pedagóg v škole pôsobil aj ako mediátor riešenia vzniknutých konfliktov, či už medzi žiakmi navzájom alebo medzi učiteľmi a rodičmi žiakov. Na druhej strane predchádzať vzniku konfliktov medzi žiakmi môže primárnou prevenciou a osvetovou činnosťou v oblasti multikultúrnej výchovy. Tvorba vzdelávacích projektov a preventívnych aktivít zameraných na odstránenie predsudkov voči rómskym spolužiakom, môže byť tiež jednou z možností, ako dosiahnuť, aby rómski žiaci radi a pravidelne chodili do školy.

Náš výskum poukázal na malú až žiadnu angažovanosť odborných pracovníkov v práci s rómskymi žiakmi mladšieho školského veku. Sme pritom toho názoru, že jednou z podmienok efektívneho pobytu rómskych žiakov v škole, ktorého výsledkom má byť úspešná sociálna integrácia týchto žiakov do spoločnosti, je vzájomná spolupráca všetkých odborných a pedagogických pracovníkov, ktorí sa pri riešení problematiky rómskeho vzdelávania musia vzájomne dopĺňať a podporovať tak v oblasti formálnej ako aj neformálnej edukácie.

Záver

Na základe dosiahnutých empirických výsledkov sme sa snažili poukázať na možnosti pedagogických a odborných pracovníkov pôsobiacich v ZŠ, ktorí môžu rómskym žiakom mladšieho školského veku uľahčiť nielen samotný vstup do školy, celý ich edukačný proces, ale aj prispievať k zlepšovaniu vzťahov medzi rómskymi rodičmi a školou a v neposlednom rade, pomáhať rómskym žiakom mladšieho

školského veku v efektívnom a plnohodnotnom využívaní ich voľného času a rozvoju záujmov. Sme zároveň toto názoru, že pokiaľ chceme u rómskeho etnika dosiahnuť zmenu v ich spôsobe správania, v živote a v prístupe k povinnostiam, je potrebné pracovať nielen s rómskymi deťmi v mladšom školskom veku, ale aj s ich samotnými rodičmi a celými rodinami. Vychádzame pritom nielen z vlastných skúsenosti, ale aj názorov viacerých autorov (Balvín, Čonková, Kovaříková, Liégeois a iní), ktorí sa zaoberajú rómskou problematikou dlhé roky. Pre rómske dieťa je rodina najdôležitejšie miesto v jeho živote, tu sa cíti najbezpečnejšie a pociťuje k svojej rodine najväčšiu dôveru. Preto je potrebné, aby malo pozitívny príklad už so svojej rodine. Samotný prístup rodičov rómskeho dieťaťa ku škole a k plneniu si povinnosti dieťa veľmi ovplyvňuje. Zároveň si treba uvedomiť, že pri práci s rómskym etnikom je potrebné rešpektovať nielen ich zvyky a kultúru, ale aj ich názory a hľadať spoločné riešenia problémov.

Zoznam použitej literatúry:

BALVÍN, J. *Výchova a vzdelávaní romských žáku jako pedagogický systém*. Praha : Radix, 2004. 207 s. ISBN 80-86031-48-9.

ČONKOVÁ, A. Rodinné prostredie rómskych detí. In *Vychovávateľ*. ISSN 0139-6919, 2007, roč. LIV, č. 8, s. 10 – 13.

FLEŠKOVÁ, M. Využitie hry v práci s rómskymi žiakmi na prvom stupni základnej školy. In KAČÁNI, V. *Psychológia a pedagogika pomáhajú škole*. Bratislava : Iris, 2005. ISBN 80-89018-85-8. s. 101 – 129.

HOLOMEK, K. Návrh vzdelávacieho systému romských žáků a studentů v českém školství. In BALVÍN, J. (ed). *Společně (spolu s Romy k multikulturní výchově ve školství)*. Ústí nad Labem : Hnutí R, 1997. ISBN 80-90249-2-4, s. 58-68.

HORNÁK, L. Romské etnikum. In LECHTA, V. a kol. *Základy inkluzivní pedagogiky. Dítě s postižením, narušením a ohrožením ve škole*. Praha : Portál, 2010. ISBN 978-80-7367-679-7. s. 386 – 399.

KOVAŘÍKOVÁ, M. a kol. *Pedagogicko-psychologická problematika romských žáku ve vztahu k jejich školní úspěšnosti*. Ústí nad Labem : Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, 1998. 105 s. ISBN 80-7044-225-5.

LIÉGEOIS, J. P. *Roma, Gypsies, Travellers*. London : Council of Europe, 1995. 271 s. ISBN 92-871-2349-7.

MACZEJKOVÁ, M. - PAVELČÁK, J. *Přípravný – nultý ročník v základnej škole pre šesťročné deti nepripravené pre úspešný vstup do školy*. Prešov : Metodicko-pedagogické centrum, 2002. 78 s. ISBN 80-8045-218-0.

MOUSSOVÁ HADJ, Z. Teoretický pohled na problematiku sociokulturně nevýhodněných žáku. In BITTNEROVÁ, D. *Vzdělávací potřeby sociokulturně znevýhodněných*. Praha : ERMAT, 2009. ISBN 978-80-87178-06-5, s. 24 – 76.

PORTIK, M. – MIŇOVÁ, M. *Rómske dieťa v predprimárnom období*. Prešov : Prešovská univerzita, PdF, 2009. 118 s. ISBN 978-80-8068-942-1.

ŠOTOLOVÁ, E. *Vzdelávání Romu*. Praha : Grada Publishing, 2000. 96 s. ISBN 80-7169-528-9.

ŠUHAJDOVÁ, I. *Možnosti sociálneho pedagóga a vychovávateľa v edukácii rómskych detí mladšieho školského veku*. Diplomová práca. Trnava. 2011. 120 s.

VÁGNEROVÁ, M. *Vývojová psychologie. Dětství, dospělost, stáří*. Praha : Portál, 2000. 522 s. ISBN 80-7178-308-0..

VARGOVÁ, P. *Výchova a vzdelávanie rómskych žiakov*. In *Vychovávateľ*. ISSN 0139-6919, 2002, roč. XLVII, č. 6, s. 11 – 15.